

Ο ΔΡΟΜΟΣ ΕΙΝΑΙ Ο ΙΔΙΟΣ
ΑΝΑΜΝΗΣΕΙΣ ΑΠΟ ΤΟ ΑΠΟΣΠΑΣΜΑ 60 ΤΟΥ ΗΡΑΚΛΕΙΤΟΥ

I

Στο ενδιαφέρον μελέτημά του «Clément d'Alexandrie, les *Catégories* d'Aristote et le fragment 60 d'Héraclite»¹ ο Jean Pépin, εξετάζοντας το χεφάλαιο 8.24 του όγδοου βιβλίου των Στρωματέων του Κλήμεντος του Αλεξανδρέα, διαπιστώνει στη φράση όδός γάρ ή αὐτή, ἡτοι εἰς τὸ ἄνω ἢ εἰς τὸ κάτω μια ανάμνηση από το περίφημο απόσπασμα του Ηρακλείτου όδός ἄνω κάτω μία καὶ ὑπτή (απ. B 60 D-K = 33a Marcovich). Η αναμνησιβήτητη αυτή ανάμνηση, που διέφυγε της προσοχής τόσο του M. Marcovich (*Heraclitus*, ed. major, Merida 1967) όσο και του H. Wiese (*Heraklit bei Clemens von Alexandria*, Kiel 1963)², αποκτά, κατά τον Pépin, ιδιαίτερο ενδιαφέρον στο βαθμό που προϋποθέτει μια εντελώς πρωτότυπη ερμηνεία του τόσο δημοφιλούς κατά την ύστερη αρχαιότητα απόσπασματος του Ηρακλείτου. Η πρωτοτυπία αυτή αποδειχνύεται με μια συνοπτική παρουσίαση των βασικότερων κατευθύνσεων της αρχαίας ερμηνείας³, σύμφωνα με τις οποίες η φράση αυτή: 1. αποτελεί ένα ακόμη παράδειγμα της ηρακλείτειας θέσης σχετικά με τη σύμπτωση των εναντίων, την coincidentia oppositorum —π.χ. ἐμφανές-ἀφανές, ἡμέρα-νύξ, ἀγαθόν-χακόν, ἄνω-κάτω, μιαρόν-χαθαρόν, ἀθάνατον-θνητόν— (Ιππόλυτος, Κατὰ πασῶν αἱρέσεων ἔλεγχος IX.10.4, 346,5 Marcovich). 2. υποδηλώνει την αντίστροφη πορεία που ακολουθούν οι μεταβολές των στοιχείων στο σύμπαν —όδός ἐπί τὸ κάτω: πῦρ-ὔδωρ-γῆ, όδός ἐπί τὸ ἄνω: γῆ-ὔδωρ-πῦρ— (Θεόφραστος στον Διογένη Λαέρτιο IX 8-9, II 440,13-441,9 Long, αλλά και Κικέρων, *De natura deorum* II 84, Φίλων, Περὶ ἀφθαρσίας κόσμου 109-110, VI 106,6-14 Cohn-Reiter, Επίκτητος στον Μουσώνιο Ρούφο, 42 Hense, Μάξιμος Τύριος 41,4, 481,3 χ.ε. Hobein, Κλεομήδης, *Κυκλικὴ θεωρία μετεώρων* I 11, 112,

1. Στο: P. Aubenque (εκδ.), *Concepts et Catégories*, Paris 1980, 271-284.

2. Bλ. Pépin, 280, σημ. 6.

3. Bλ. Pépin, 282-283, σύμφωνα με τους Marcovich (δ.π., 165-173), K. Reinhardt, «Heraklits Lehre vom Feuer», *Hermes* 77 (1942) 16-20 = C. Becker (εκδ.), *Das Vermächtnis der Antike*, Göttingen 1960, 58-62, και G. S. Kirk, *Heraclitus. The Cosmic Fragments*, Cambridge 1954, 105-109.

3-6 Ziegler, Νεμέσιος, *Περὶ φύσεως ἀνθρώπου* 5, 151-154, 47-48 Morani, Μάρχος Αυρήλιος VI 17, 46,19-21 Dalfen). 3. απεικονίζει τη μεταβλητότητα που διέπει τις τύχες των ανθρώπων (Φίλων, *Περὶ ὀνείρων* I 153-154, 156, III 237,20-238,3. 7-10 Wendland). 4. δηλώνει την αντίστροφη πορεία που ακολουθούν οι φυχές από και προς τα ανθρώπινα σώματα (Πλωτίνος, *Ἐνν.* 8 [6] 1-11 Henry – Schwytzer, αλλά και Ιάμβλιχος στον *Στοβαίο* I 49,39, I 378,21 Wachsmuth). Κατά τον Pépin (283), ο Κλήμης είναι ο μόνος αρχαίος συγγραφέας που χρησιμοποιεί την ηρακλείτεια φράση ως παράδειγμα της διαλεκτικής θέσης σύμφωνα με την οποία «la différence in verbis peut recouvrir l'identité in re».

Ας δούμε τα πράγματα αναλυτικότερα: Το VIII 8.24 των Στρωματέων χαρακτηρίζεται ορθά από τον Pépin ως το παλαιότερο σωζόμενο —σχετικά εκτενές— σχόλιο στο πρώτο κεφάλαιο των *Κατηγοριῶν* (1a 1-15), στο οποίο ο Αριστοτέλης διαχρίνει τα «πράγματα» που κατατάσσονται στις δέκα κατηγορίες σε δμώνυμα, συνώνυμα και παρώνυμα. Σχεδόν σε όλα τα σωζόμενα ελληνικά υπομνήματα στις *Κατηγορίες*, μαζί με τις έννοιες αυτές συζητούνται και δύο άλλες, τα πολυώνυμα και τα ἔτερώνυμα⁴. Ο συσχετισμός των όρων αυτών φαίνεται ότι είναι προαριστοτελικός και ανάγεται κατά πάσα πιθανότητα στον Σπεύσιππο: όπως προχύπτει από ένα απόσπασμα που παραδίδει ο Σιμπλίκιος από το υπόμνημα του Βοήθου (1ος αι. π.Χ.) στις *Κατηγορίες* (Σιμπλ., *Eἰς τὰς Κατ.* 38,19-39,2 = Σπεύσ. αι. 32a Lang = αι. 68a Tarán), οι όροι αυτοί πρέπει να αποτελούσαν προϊόντα της σπευσίππειας διαιρέσεως τῶν ὄνομάτων (α. ταυτώνυμα: δμώνυμα – συνώνυμα, και β. ἔτερώνυμα: ἴδιας ἔτερώνυμα – πολυώνυμα – παρώνυμα⁵). Για τον τρόπο με τον οποίο πρέπει να εννοούσε τους συγχεκριμένους όρους ο Σπεύσιππος, καθώς και για τον τρόπο με τον οποίο χρησιμοποιεί ορισμένους από αυτούς στα έργα του ο Αριστοτέλης, έχουν γραφεί πολλά: η πλειονότητα των νεότερων ερευνητών συμφωνεί κατ' ουσίαν με την άποψη του E. Hambruch⁶ ότι η ομωνυμία και η συνωνυμία είναι για τον Σπεύσιππο ιδιότητες των λέξεων, ενώ για τον Αριστοτέλη ιδιότητες των πραγ-

4. Πορφύριος CAG IV 1, 60,21 κ.ε., Αμμώνιος CAG IV 4, 15,10 κ.ε., Σιμπλίκιος CAG VIII 22,25 κ.ε., Ιωάννης Φιλόπονος CAG XIII 1, 14,15 κ.ε., Ολυμπιόδωρος CAG XII 1, 26,22 κ.ε., Ηλίας CAG XVIII 1, 141,29 κ.ε.

5. Σπεύσιππον τοίνυν ἵστορει Βόθηος τοιαύτην διαιρέσιν παραλαμβάνειν τὰ ὅνδ μ α τ α πάντα περιλαμβάνουσαν. τῶν γὰρ ὄνομάτων, φησί, τὰ μὲν ταυτώνυμά ἔστιν, τὰ δὲ ἔτερώνυμα· καὶ τῶν ταυτωνύμων τὰ μὲν δμώνυμά ἔστιν, τὰ δὲ συνώνυμα, κατὰ τὴν τῶν παλαιῶν συνήθειαν ἀκουόντων ἡμῶν τὰ συνώνυμα· τῶν δὲ ἔτερωνύμων τὰ μὲν εἶναι ἴδιας ἔτερώνυμα, τὰ δὲ πολυώνυμα. (38,19-24· εδώ πρέπει να τελειώνει το παράθεμα για τον Σπεύσιππο από το υπόμνημα του Βοήθου· βλ. και L. Tarán, «Speusippus and Aristotle on Homonymy and Synonymy», *Hermes* 106, 1978, 82).

6. *Logische Regeln der platonischen Schule in der aristotelischen Topik*, Berlin 1904, 27-29.

μάτων, ότι όμως σε ορισμένες περιπτώσεις ο δεύτερος υιοθετεί τη σπευσίππεια χρήση των όρων δμώνυμα και συνώνυμα⁷.

Με βάση το μοναδικό σχετικό απόσπασμα μπορούμε να δεχτούμε ότι ο Σπεύσιππος 1. χατατάσσει όχι μεμονωμένες λέξεις αλλά συγχεκριμένες σχέσεις λέξεων⁸, 2. χριτήριο της διαίρεσής του είναι η αρχή ταύτον-έτερον ως προς τη μορφή των λέξεων (μορφολογικό χριτήριο), ενώ 3. οι υποδιαιρέσεις προχύπτουν από τις σχέσεις μεταξύ των λέξεων (όνόματα) και των εννοιών τους, των λόγων τους⁹ (σημασιολογικό χριτήριο). Έτσι, π.χ., ομώνυμες λέξεις είναι γι' αυτόν οι λέξεις με την ίδια ακριβώς μορφή αλλά με διαφορετική έννοια, πολυώνυμες λέξεις οι λέξεις με διαφορετική μορφή αλλά με την ίδια έννοια, ενώ ίδιως ετερώνυμες, λέξεις εντελώς διαφορετικές μεταξύ τους τόσο ως προς τη μορφή όσο και ως προς την έννοια.

Όπως ήδη αναφέρθηκε, υπομνηματίζοντας το πρώτο χεφάλαιο των Κατηγοριῶν, οι υπομνηματιστές αναφέρουν μαζί με τους αριστοτελικούς όρους δμώνυμα, συνώνυμα, παρώνυμα και τους σπευσίππειους όρους πολυώνυμα και έτερώνυμα. Για τη διάχριση των εννοιών αυτών εξετάζουν τις σχέσεις τριών στοιχείων: των εξωγλωσσικών αντικειμένων (πράγματα), των λέξεων που τα δηλώνουν (όνόματα) και των ορισμών τους (λόγοι, δρισμοί). αφετηρία τους είναι τα πράγματα: έτσι, π.χ., ομώνυμα είναι γι' αυτούς —όπως άλλωστε και για τον Αριστοτέλη— τα πράγματα που δηλώνονται με την ίδια λέξη, ορίζονται όμως με τρόπο διαφορετικό. Για τους σχοπούς της δικής μας μελέτης ενδιαφέρον παρουσιάζει ο όρος έτερώνυμα, επειδή με αφορμή αυτόν ο Κλήμης αναφέρεται στο απόσπασμα του Ηρακλείτου. Έτερώνυμα για τον Σπεύσιππο ήταν και τα παρώνυμα και τα πολυώνυμα και τα ίδιως έτερώνυμα· αυτά τα τελευταία οι υπομνηματιστές πιστεύουν ότι πρέπει να ονομάζονται έτερα —έτερώνυμα¹⁰ γι' αυτούς είναι τα πράγματα που δηλώνονται και ορίζονται με διαφορετικό τρόπο, έχουν όμως το ίδιο αντικείμενο αναφοράς, το ίδιο ύποκείμενον¹¹.

7. Βλ. Tarán, ὥ.π., 73-99, όπου και η σχετική βιβλιογραφία. Η μελέτη αυτή του Tarán αποτελεί ανασκευή των επιχειρημάτων που διατύπωσε ο J. Barnes στο άρθρο του «Homonymy in Aristotle and Speusippus», *CQ N.S.* 21 (1971) 65-80, για να υποστηρίξει ότι ο Σπεύσιππος και ο Αριστοτέλης αντιλαμβάνονται στην ουσία τις έννοιες της ομωνυμίας και της συνωνυμίας με τον ίδιο ακριβώς τρόπο: ως ιδιότητες των πραγμάτων. Βλ. επίσης E. Heitsch, *Die Entdeckung der Homonymie*, Mainz 1972, 49 κ.ε.

8. Βλ. Heitsch, ὥ.π., 54: οι λέξεις, π.χ., «άνθρωπος» και «θνητός» είναι πολυώνυμες, ενώ οι λέξεις «άνθρωπος» και «ξύλο» είναι έτερώνυμες.

9. Βλ. Σιμπλ., *Eἰς τὰς Κατ.*, 29,5 (= απ. 32b Lang) για τον σπευσίππειο ορισμό των δμώνυμων: Σπεύσιππος δέ, ὡς φασιν, ἡρκεῖτο λέγειν «δὲ λόγος έτερος».

10. Ο όρος δεν απαντά στο Αριστοτελικό *corpus*.

11. Βλ., π.χ., Αμμών., 16,24-29: άλλα μέν εστιν έτερα, άλλα δὲ έτερώνυμα· καὶ έτερα μέν εστι τὰ παντελῶς ἡλοτριωμένα, ώς ἀνθρωπός καὶ ἵππος (ταῦτα γάρ οὔτε δύνομα τὸ αὐτὸν ἔχουσιν οὔτε δρισμὸν τὸν αὐτόν), έτερώνυμα δὲ δύσα τούτοις διαφέρει καὶ τῷ ύποκείμενῳ ταύτᾳ έστιν, ὡσπερ ἀνάβασις καὶ κατάβασις· τούτων γάρ οὔτε δύνομα τὸ αὐτὸν οὔθ' δρισμὸς δ αὐτός, τῷ μέντοι ύπο-

Το ότι 1. τη διάχριση μεταξύ έτερων και έτερωνύμων τη συναντούμε στον Κλήμεντα, σε ένα χείμενο που αναφέρεται στις Κατηγορίες, και 2. ο ορισμός των έτερωνύμων αυτών υπάρχει ήδη στο υπόμνημα του συγχρόνου του μεγάλου υπομνηματιστή του Αριστοτέλη, του Αλεξάνδρου του Αφροδισιέα, στα *Τοπικά* (CAG II 2, 398,1-4) σημαίνει ότι πρόκειται για έναν πρώιμο κοινό τόπο της έξηγήσεως των αριστοτελικών έργων. Εκείνο στο οποίο δεν έχει δοθεί ως τώρα, όπως σημειώνει ο Pépin (279), η δέουσα προσοχή είναι το —επίσης κοινό σε όλους τους υπομνηματιστές των Κατηγοριῶν, από τον Κλήμεντα (2ος αι. μ.Χ.) ως τον Ολυμπιόδωρο και τον Ηλία (6ος αι. μ.Χ.)— παράδειγμα των έτερωνύμων, η άναβασις και η χατάβασις, με τη διαφορά, ωστόσο, ότι στους υπομνηματιστές, ήδη από τον Αλέξανδρο, 1. η δόδος γίνεται κλίμαξ, και 2. προστίθεται και ένα δεύτερο παράδειγμα έτερωνύμων, το σπέρμα-χαρπός, προκειμένου για τον ίδιο κόχχο σιτάριου (και πάλι ήδη από τον Αλέξανδρο, *Eἰς τὰ Μετὰ τὰ φυτά*, CAG I 1, 247,22-24).

Προσπαθώντας να εξηγήσει γιατί αυτί για το τυπικό παράδειγμα της κλίμαχος ο Κλήμης έχει το παράδειγμα της δόδου, ο Pépin αναφέρεται και στην πιθανότητα να αντιπροσωπεύει ο Κλήμης μια παλαιότερη παράδοση, τείνει όμως να θεωρήσει περισσότερο πιθανές δύο άλλες ερμηνείες: 1. ότι ο Κλήμης, παρότι η περιπατητική εξηγητική παράδοση από την οποία εξαρτάται έχει το παράδειγμα της κλίμαχος, ως καλός γνώστης του Ηρακλείτου εισάγει ο ίδιος την περίφημη φράση ως παράδειγμα των έτερωνύμων, ή 2. ότι τα αρχαία υπομνήματα είχαν απλώς ως παράδειγμα των έτερωνύμων την άναβασιν και την χατάβασιν, χωρίς να προσδιορίζουν το κοινό ύποκείμενον, πράγμα που φροντίζουν να κάνουν τόσο ο Κλήμης όσο και ο Αλέξανδρος, μόνο που ο πρώτος εμπνευσμένος από τον Ηράκλειτο επιλέγει το παράδειγμα της δόδου, ενώ ο δεύτερος το παράδειγμα της κλίμαχος¹². Αυτή η εντελώς πρωτότυπη χρήση από τον Κλήμεντα της ηρακλείτειας φράσης ως παραδείγματος της διαλεκτικής θέσης σύμφωνα με την οποία «la différence in verbis peut recouvrir l'identité in re» συμφωνεί, κατά τον Pépin (283), περισσότερο με την ερμηνεία του Ιππολύτου (*coincidentia oppositorum*) και προσεγγίζει, πιθανότατα, την πραγματική πρόθεση του Ηρακλείτου, όπως αυτή περιγράφηκε από τον Kirk (ό.π., 112), ο οποίος, μάλιστα, δεν είχε προφανώς υπόψη του το συγχεκριμένο χωρίο του Κλήμεντος: «It may be that Heraclitus noticed the opposition in name and the identity of thing named, and deduced from this that the opposition was a relative one

κειμένω ταύτα ἔστι· περὶ γάρ τὴν αὐτὴν κλίμαχα θεωροῦνται· πρβ. Κλήμ., VIII 8,24, III 95, 9-11 Stählin: ὅσα περὶ τὸ αὐτὸν ύποκείμενον ἐν διαφόροις ἔστιν ὄνόμασιν, οἷον ἀνάβασις καὶ χατάβασις· δόδος γάρ η αὐτή· ητοι εἰς τὸ ἄνω η εἰς τὸ κάτω.

12. Η υπόθεση αυτή ενισχύεται, κατά τον Pépin, από το γεγονός ότι ο Αλέξανδρος δεν δηλώνει πάντοτε το κοινό ύποκείμενον βλ., π.χ., *Eἰς τὰ Μετὰ τὰ φυτά* 247,23-24: καὶ σπέρμα καὶ χαρπός καὶ ἀνάβασις καὶ χατάβασις καὶ πάνθ' ὅσα έτερωνυμα καλεῖται.

— relative to observers in different circumstances».

Το αδύνατο σημείο στην έκθεση του Pépin είναι ότι περιορίζεται στα υπομνήματα στις Κατηγορίες, επειδή το κείμενο του Κλήμεντος που τον απασχολεί είναι ένα σχόλιο στο πρώτο κεφάλαιο της πραγματείας αυτής, χωρίς να λαμβάνει υπόψη του το βασικό χαρακτηριστικό της υπομνηματιστικής γραμματείας (το Ἀριστοτέλη ἐξ Ἀριστοτέλους σαφηνίζειν) και τις συνέπειές του: τις εσωτερικές συνδέσεις στο έργο του Αριστοτέλη οι υπομνηματιστές τις ξέρουν καλά· γιατού και χρησιμοποιούν, π.χ., χωρία των Ἡθικῶν Νικομαχείων ή των Μετὰ τὰ φυσικά, αν αυτά φωτίζουν κάποιο σημείο των Κατηγοριῶν, ή χωρία από την Ρητορική, αν αυτό συμβάλλει στην καλύτερη κατανόηση σημείων του Περὶ ἔρμηνειας. Η επίκληση των χωρίων αυτών συνεπάγεται, κατά κανόνα, και παράθεση της παραδοσιακής ερμηνείας τους¹³. Με την έννοια αυτή η ἔξηγησις των αριστοτελικών συγγραμμάτων μπορεί να θεωρείται ενιαία, και στην ουσία ανεξάρτητη από τις επιμέρους πραγματείες: το γεγονός δηλαδή ότι τα έτερωνυμα κατά παράδοση συζητούνταν κατά τον υπομνηματισμό του πρώτου κεφαλαίου των Κατηγοριῶν δεν συνεπάγεται ότι πρέπει να αποκλειστούν ως πηγές για την ανασύνθεση της ιστορίας της ἔξηγήσεως της πραγματείας αυτής υπομνήματα σε άλλα αριστοτελικά έργα, εφόσον στα υπομνήματα αυτά γίνεται αναφορά στα έτερωνυμα. Αν ο Pépin είχε λάβει υπόψη του το δεδομένο αυτό, δεν θα έφτανε στη λανθασμένη υπόθεση ότι ο Αριστοτέλης (τέλη 5ου – αρχές 6ου αι.) πρέπει να είναι αυτός που εισήγαγε στην ἔξηγήσιν των Κατηγοριῶν τον συνδυασμό των παραδειγμάτων της κλίμαχος και του σπέρματος, τον οποίο στη συνέχεια υιοθέτησαν οι μαθητές του (σ. 280).

Από την άλλη μεριά, το γεγονός ότι ο Pépin περιορίζει την έρευνά του α. στα υπομνήματα στις Κατηγορίες, και ειδικότερα β. στον υπομνηματισμό του πρώτου κεφαλαίου, οδηγεί σε μια πλασματική εικόνα καταρχήν ως προς τη χρήση και τη λειτουργία των παραδειγμάτων της κλίμαχος και της δδοῦ, και γενικότερα ως προς την ιστορία της ἔξηγήσεως των αριστοτελικών έργων: το παράδειγμα της ἀναβάσεως-καταβάσεως —πολύ συχνά σε συνδυασμό με το παραδειγμα του σπέρματος-καρποῦ— είναι προσφιλέστατο στους υπομνηματιστές και δεν χρησιμοποιείται μόνο όταν γίνεται λόγος για τα έτερωνυμα.

Ας αρχίσουμε από το υπόμνημα του Ιωάννη Φιλόπονου στις Κατηγορίες, στο οποίο αναφέρεται ο Pépin, περιοριζόμενος όμως αυστηρά στο θέμα των έτερωνυμων και παραβλέποντας το γεγονός ότι ο Φιλόπονος χρησιμοποιεί στο ίδιο υπόμνημα και με άλλη ευχαριρία τα δύο τυπικά παραδείγματα· στην προσπάθειά του να εξηγήσει γιατί ο Αριστοτέλης μιλάει για την κατηγορία τῶν πρός τι, και

13. Το γεγονός αυτό διαπιστώνεται εύκολα με τη βοήθεια των Πινάκων αριστοτελικών χωρίων οι οποίοι συνοδεύουν την έκδοση των επιμέρους υπομνημάτων στη σειρά *Commentaria in Aristotelem Graecam*.

όχι τοῦ πρός τι, υποστηρίζει ότι ο λόγος είναι ότι τὰ πρός τι σχέσις τίς ἔστιν, ή δὲ σχέσις τούλαχιστον ἐν δύο πράγμασι θεωρεῖται (102,31-32), για να προσθέσει ότι και η δεύτερη διατύπωση δεν θα ήταν λανθασμένη, μόνο που στην περίπτωση αυτή δεν θα αναφερόταν στα πράγματα που σχετίζονται μεταξύ τους αλλά στην ίδια τη σχέση τους, ἐπεὶ καὶ ή σχέσις εἰ καὶ ἐν πλείοσιν ἔστιν, ἀλλ' οὖν μία τίς ἔστι τῷ ὑποκειμένῳ, ὡς καὶ τὸ σπέρμα καὶ ὁ καρπός καὶ ή ἀνάβασις καὶ ή κατάβασις μία γάρ ή σχέσις τοῦ δούλου πρός τὸν δεσπότην, ἥτις ἀρχομένων μὲν ἡμῶν ἀπὸ τοῦ δούλου δουλεία λέγεται ἀπὸ δὲ τοῦ δεσπότου δεσποτεία. δμοίως καὶ ἐπὶ μαθητοῦ καὶ διδασκάλου καὶ τῶν λοιπῶν (103,10-15).

Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα —και ανεξάρτητη από τα ἔτερώνυμα— είναι η χρήση των δύο παραδειγμάτων από τον Αμμώνιο στο υπόμνημά του στο Περὶ ἔρμηνείας. Συζητώντας εκεί τους τρόπους με τους οποίους μπορεί κανείς να αναφερθεί στη λέξη ὡς μονάδα, ο Αμμώνιος υποστηρίζει ότι ἀπλὴ φωνὴ καὶ ὅνομα καὶ ῥῆμα καὶ φάσις καὶ δρος τῷ μὲν ὑποκειμένῳ ταῦτα ἔστιν ἀλλήλοις, τῇ δὲ σχέσει μόνῃ διαφέρουσιν¹⁴, ὥσπερ τὸ σπέρμα καὶ δικαρπός καὶ ή ἀνάβασις καὶ ή κατάβασις (CAG IV 5, 10,1-4)¹⁵.

Μιλώντας για τους τρεις ορισμούς τρυπάνων που δίνει ο Πορφύριος στην Εἰσαγωγή (1. τὸ ὑπὸ τὸ ἀποδοθὲν γένος, 2. οὐ τὸ γένος ἐν τῷ τί ἔστι κατηγορεῖται, και 3. τὸ κατὰ πλειόνων καὶ διαφερόντων τῷ ἀριθμῷ ἐν τῷ τί ἔστι κατηγορούμενον, 4,1-12), ο Ηλίας στο υπόμνημά του στο ἔργο αυτό παρατηρεῖ: αἱ μὲν οὖν πρῶται δύο ὑπογραφαὶ τῇ σχέσει μόνῃ διαφέρουσιν ἀλλήλων καὶ φίδιαφέρει ἀνάβασις καταβάσεως καὶ κατάβασις ἀναβάσεως καὶ ή ἀπὸ Ἀθηνῶν εἰς Θήβας ὁδὸς καὶ ἀπὸ Θήβων εἰς Ἀθῆνας (αὗται γάρ τῇ σχέσει μόνῃ διαφέρουσιν, τῷ δὲ ἔνθεν ἄρξασθαι ή ἔνθεν)· ή γάρ πρώτη ή λέγουσα «τὸ ἀναγόμενον ὑπὸ τὸ ἀποδοθὲν γένος» ἀνόδῳ ἔοικεν, ή λέγουσα «οὐ τὸ γένος ἐν τῷ τί ἔστι κατηγορεῖται» καθόδῳ ἔοικεν (Εἰς τὴν Πορφύρ. Εἰσ. CAG XVIII 1, 61,27-34¹⁶). Εκτός από το στοιχείο της διαφοράς στην οπτική γωνία από

14. Πρβ. και 10,23-25: ἐπεὶ δὲ εἰ καὶ ταῦτον ἔστι κατὰ τὸ ὑποκειμένον ὅνομα ή ῥῆμα εἰπεῖν, ἀλλὰ κατά γε τὴν εἰρημένην σχέσιν διαφέρουσιν ἀλλήλων πρβ. επίστης Στέφ. Αλεξανδρ., Εἰς τὸ Περὶ ἔρμ., CAG XVIII 3, 8,30-9,1.

15. Δηλαδή: η λέξη «μέταλλο», π.χ., θα μπορούσε να χαρακτηριστεί, ανάλογα με τη σκοπιά από την οποία την εξετάζουμε, απλώς «λέξη» ή «ουσιαστικό» ή «κατηγορούμενο» ή «όρος» (μιας χρίσης ή ενός συλλογισμού): περισσότερα για τη θέση αυτή του Αμμώνιου στο: Π. Κοτζιά-Παντελή, «Οι Νεοπλατωνικοί υπομνηματιστές της αριστοτελικής λογικής για τη γλώσσα και τη μεταγλώσσα», Μελέτες για την Ελληνική γλώσσα. Πρακτικά της 13ης ετήσιας συνάντησης του Τομέα Γλωσσολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 1992, 32-34.

16. Πρβ. και Αμμών., Εἰς τὴν Πορφύρ. Εἰσ., CAG IV 3, 70,22-71,7: τούτων γάρ τῶν ὑπογραφῶν ἔχατέρα τῷ μὲν ὑποκειμένῳ ή αὐτή ἔστι τῇ λοιπῇ, τῇ δὲ σχέσει μόνον ἀλλήλων διαφέρουσι. πολλὰ γάρ ἔστι και ἄλλα πράγματα, ἀτινα τῷ μὲν ὑποκειμένῳ ταῦτα ἔστι, τῇ δὲ σχέσει διάφορα, ὡς ή ἀνάβασις και ή κατάβασις· τούτοις γάρ τοῖς πράγμασιν ὅποκειται μὲν τὸ αὐτό, ή κλῖμαξ, διαφέρει δὲ ἀνάβασις τῆς καταβάσεως τῇ σχέσει μόνη, δι τη ή μὲν ἀνάβασις ἀπὸ τῶν κάτω εἰπὶ τὰ ἄνω ἀνοδος ὑπάρχει, ή δὲ κατάβασις ἀπὸ τῶν ἄνω ἐπὶ τὰ κάτω οὖσα κάθοδος ὑπάρχει. και τὸ σπέρμα δὲ και δ

την οποία μπορούμε να μιλήσουμε για το ίδιο πράγμα —στοιχείο χοινό, τόσο στη σύλληφη όσο και στη διατύπωση, μεταξύ Αμμωνίου και Ηλία— στο χωρίο αυτό διαπιστώνουμε ότι το τυπικό παράδειγμα της ἀναβάσεως και της καταβάσεως συμπληρώνεται με το παράδειγμα της ίδιας όδος, της όδου που οδηγεί από την Αθήνα στη Θήβα και αντίστροφα. Το δεύτερο αυτό παράδειγμα παραπέμπει στο III 3 των *Φυσικῶν* του Αριστοτέλη: οὐτ' ἀνάγκη τὸν διδάσκοντα μανθάνειν, οὐδὲ εἰ τὸ ποιεῖν καὶ πάσχειν τὸ αὐτό ἐστι, μὴ μέντοι ὡς τὸν λόγον εἶναι ἔνα τὸν τί ἦν εἶναι λέγοντα, ὡς λώπιον καὶ ἴματιον, ἀλλ' ὡς ἡ ὁδὸς ἡ Θήβηθεν Ἀθήνας καὶ ἡ Ἀθήνηθεν εἰς Θήβας, ὥσπερ εἴρηται καὶ πρότερον (202b 10-14). Αυτό που εἴρηται πρότερον είναι ακόμη πιο ενδιαφέρον: κινητικὸν μὲν γάρ ἐστι τῷ δύνασθαι, κινοῦν δὲ τῷ ἐνέργειν· ἀλλ' ἔστιν ἐνέργητικὸν τοῦ κινητοῦ, ὥστε ὅμοιως μία ἡ ἀμφοτὲν ἐνέργεια ὥσπερ τὸ αὐτὸ διάστημα ἐν πρὸς δύο καὶ δύο πρὸς ἓν, καὶ τὸ ἄναντες καὶ τὸ κάταντες· ταῦτα γὰρ ἐν μέν ἐστιν, δ μέντοι λόγος οὐχ εἰς (202a 16-20· πρβ. καὶ Κάππα 1066a 30-34)¹⁷.

Ότι στα χωρία των *Φυσικῶν* στα οποία αναφερθήκαμε έχουμε μια σαφή ανάμνηση της ηρακλείτειας φράσης είναι προφανές: προφανής είναι επίσης ο λόγος για τον οποίο οι υπομνηματιστές του Αριστοτέλη επιλέγουν το παράδειγμα της ἀναβάσεως-καταβάσεως γι' αυτά που οι ίδιοι ονομάζουν ἔτερώνυμα: τα ἄναντες-κάταντες του Αριστοτέλη δεν δηλώνονται με την ίδια λέξη, δεν ορίζονται με τον ίδιο τρόπο, είναι όμως ἐν στο βαθμό που αναφέρονται στο ίδιο πράγμα, σε μια συγχεκριμένη απόσταση. Όσον αφορά το παράδειγμα της όδου που βρίσκουμε στον Κλήμεντα, ἔγινε, πιστεύω, φανερό ότι η επιχειρηματολογία του Ρέπιν είναι ἀνευ αντικειμένου: το παράδειγμα δεν εισάγεται από τον Κλήμεντα, τον καλό γνώστη του Ηρακλείτου, αλλά από τον ίδιο τον Αριστοτέλη, και δεν χωράει αμφιβολία ότι χρησιμοποιήθηκε ήδη πριν από τον Κλήμεντα ως παρά-

χαρπός τῷ μὲν ὑποχειμένῳ ταῦτά ἐστι, τῷ λόγῳ δὲ μόνῳ καὶ τῇ σχέσει διάφορα. ὥσπερ οὖν ἐπὶ τούτων ἔχει, οὕτως καὶ ἐπὶ τοῦ διττοῦ τῆς ὑπογραφῆς τοῦ εἰδούς: διαφέρουσι γάρ ἀλλήλων τῷ τὴν μὲν ἀπὸ τοῦ γένους ἄρχεσθαι λήγειν δὲ εἰς τὸ εἶδος, τὴν δὲ ἐτέραν ἀπὸ τοῦ εἰδούς μὲν ἄρχεσθαι λήγειν δὲ εἰς τὸ γένος· ὥστε οὖν καὶ ταῦτα τῇ σχέσει μόνῃ διαφέρει ἀλλήλων, τῷ δὲ ὑποχειμένῳ ταῦτά ἐστιν· βλ. καὶ 76,18-20.

17. Χωρίς να έχει υπόψη του τον Ηλία ή οποιονδήποτε άλλον υπομνηματιστή, ο P. Cosenza στην ανακοίνωσή του «Due esempi derivati dal fr. 60 di Eraclito nella *Fisica* di Aristotele?», *Atti del Symposium Heracliteum* 1981, Roma 1983, I 57-61, εντοπίζει την ανάμνηση της ηρακλείτειας φράσης στον Αριστοτέλη, η οποία διέφυγε της προσοχής των μελετητών του Ηρακλείτου. Ο Cosenza δεν έχει υπόψη του ούτε το ἀρθρό του Barnes (δ.π., 73), ο οποίος —επίσης χωρίς να έχει υπόψη του το χωρίο του Ηλία— σε μια υποστημέσθωσή κάνει το ακόλουθο λαχανικό σχόλιο για τα παραδείγματα των ἔτερωνύμων στα υπομνήματα των *Κατηγοριῶν*: «note the examples, which probably go back to Physics III 3, 202b 14 and *De generatione animalium* I 18, 724b 19-21». Το δεύτερο αυτό χωρίο, που θεωρείται από τον Barnes πηγή του παραδείγματος σπέρμα-χαρπός, έχει ως εξής: σπέρμα δὲ καὶ χαρπός διαφέρει τῷ ὑστερον καὶ πρότερον χαρπός μὲν γάρ τῷ ἐξ ἄλλου εἶναι, σπέρμα δὲ τῷ ἐκ τούτου ἄλλο, ἐπει ἄμφω γε ταῦτον ἔστιν.

δειγμα των ἔτερωνύμων¹⁸. Χαρακτηριστικός είναι ο τρόπος με τον οποίο υπομνηματίζουν τα χωρία αυτά των Φυσικῶν ο Ιωάννης Φιλόπονος και ο Σιμπλίκιος, οι οποίοι 1. συνδυάζουν τα δύο αριστοτελικά παραδείγματα της ἀναβάσεως-καταβάσεως και τῆς δόδοῦ (χωρίς, όπως φαίνεται, να αντιλαμβάνονται την ανάμνηση από τον Ηράκλειτο), και 2. χρησιμοποιούν τη χαρακτηριστική για τον ορισμό των ἔτερωνύμων διατύπωση τῷ ὑποκειμένῳ / κατὰ τὸ ὑποκείμενον¹⁹: Φιλόπ., *Εἰς τὰ Φυσ.*, CAG XVI 373,17-21, ἀλλὰ τῷ μὲν ὑποκειμένῳ ἐν τῷ αὐτῷ, τῷ δὲ λόγῳ οὐ τῷ αὐτῷ, ὥσπερ ἡ ἀνάβασις καὶ ἡ κατάβασις, καὶ ἡ δόδος ἡ Θήβηθεν Ἀθήναζε καὶ ἡ Ἀθήνηθεν Θήβαζε. μία γάρ καὶ ἐπὶ τούτων διάστασις, ἡ κάτωθεν ἄνω καὶ ἡ ἄνωθεν κάτω, ἀλλ' ὁ λόγος ἔτερος: ἔνθεν μὲν γάρ ἀρχομένῳ ἀνάβασις, ἔνθεν δὲ κατάβασις· Σιμπλ., *Εἰς τὰ Φυσ.*, CAG IX 447,22-33, καὶ παρατίθεται παραδείγματα τῶν μὲν λόγων τὸν αὐτὸν ἔχοντων διαφόρων ὀνομάτων τὸ λώπιον καὶ ἴμάτιον (τούτων γάρ ὁ αὐτός ἔστιν ὀρισμός: διὸ πάντα αὐτοῖς τὰ αὐτὰ ἔπειται), τῶν δὲ τῷ ὑποκειμένῳ μὲν τῶν αὐτῶν ὅντων, μὴ μέντοι λόγον τὸν αὐτὸν ἔχοντων τὴν δόδον τὴν Θήβηθεν Ἀθήναζε καὶ Ἀθήνηθεν Θήβαζε. τοιαύτη δὲ καὶ ἀνάβασις καὶ κατάβασις. ἐπὶ γάρ τούτων μιᾶς οὕσης τῆς διαστάσεως καὶ θέσεως τῆς αὐτῆς οὕσης ἄλλα τὰ ἀρ' ὀνταίστι: καὶ ἄλλα τὰ εἰς ἄ... ἄλλη γάρ τῷ ἀναβαίνοντι καὶ ἄλλη τῷ καταβαίνοντι διάθεσις. καὶ ἄλλα μὲν τὰ πρῶτα, ἄλλα δὲ τὰ δεύτερα ὑπαντά τῷ Θήβηθεν Ἀθήναζε ἰόντι καὶ Ἀθήνηθεν Θήβαζε: διὸ δεῖ εἰς Ἀθήνας ἀπιών οὐκ ἀπεισιν εἰς Θήβας.

Ωστόσο, εκείνο που κατά τη γνώμη μου έχει ιδιαίτερη σημασία είναι τό γεγονός ότι στα χωρία των Φυσικῶν που παρατέθηκαν αντιδιαστέλλονται στην πραγματικότητα —παρότι απουσιάζουν οι σχετικοί όροι— έννοιες που θα αντιστοιχούσαν με τα πολυώνυμα²⁰ του Σπευσίππου (λώπιον-ίμάτιον: χοινός ορισμός, διαφορετικός τρόπος δήλωσης) και με τα «ἔτερώνυμα» των υπομνηματιστών, όχι όμως με τα σπευσίππεια ἔτερώνυμα, τουλάχιστον όπως τα ξέρουμε από το απόσπασμα στον Βόηθο. Αν λάβουμε υπόψη το γεγονός ότι η σύνθεση του τρίτου βιβλίου των Φυσικῶν πρέπει να έγινε κατά την περίοδο 355-347 π. Χ., μια περίοδο η οποία χαρακτηρίζεται από την έντονη κριτική που ασκούσε ο Αριστοτέλης στις απόψεις των συντρόφων του της Ακαδημίας, φυσικά μεταξύ αυτών και του Σπευσίππου²¹, είναι άραγε νόμιμη η υπόθεση ότι ο Αριστοτέλης

18. Αν λάβουμε υπόψη το γεγονός ότι ο σύγχρονός του Αλέξανδρος Αφροδίσιεύς έχει ήδη το παράδειγμα της χλίμαχος, μπορούμε να υποθέσουμε ότι ο Κλήμης εκπροσωπεί την παλαιότερη παράδοση.

19. Πράγμα που κάνει ήδη ο Αλέξανδρος Αφροδίσιεύς: βλ. το κατά λέξιν παράθεμα στον Σιμπλικίου 449,6.

20. Η λέξη απαντά μία μόνο φορά στο αριστοτελικό *cogitus*, όχι όμως ως τεχνικός όρος: βλ. Heitsch, ὁ.π., 67.

21. Βλ. I. Düring, *Aristoteles. Darstellung und Interpretation seines Denkens*, Heidelberg 1966, 50.

αναφέρεται στο σημείο αυτό —έχοντας εντούτοις την ακριβώς αντίθετη αφετηρία— συγχεκριμένα σε μια έννοια της σπευσίππειας διαίρεσης, την έννοια των πολυωνύμων; Και αν ναι, τι ισχύει για τη δεύτερη έννοια, η οποία αντιδιαστέλλεται προς την πρώτη; Πρόκειται για μια αριστοτελική σύλληψη μιας ειδικής κατηγορίας πραγμάτων, η οποία απουσίαζε από τη διαίρεση των όνομάτων του Σπευσίππου, ή για μία ακόμη αναφορά στην σπευσίππεια διαίρεση, πράγμα που θα σήμαινε απλώς ότι η απώτερη και μοναδική πηγή μας για την ανασύνθεση της διαίρεσεως αυτής, το υπόμνημα του Βοήθου, δεν είναι απόλυτα ακριβής; Υπέρ της δεύτερης υπόθεσης συνηγορεί το ότι ο Αριστοτέλης ούτε στην περίπτωση των πολυωνύμων αναφέρει τον σπευσίππειο όρο. Αν όμως ισχύει η υπόθεση αυτή, τότε τίθεται το ερώτημα αν τα πράγματα με τον διαφορετικό ορισμό και τα διαφορετικά ονόματα, με το ίδιο όμως αντικείμενο αναφοράς, για τα οποία μιλάει ο Αριστοτέλης αποτελούσαν μια αναγνωρίσιμη σπευσίππεια κατηγορία έτερωνύμων διαφορετικά, πρέπει να υποθέσουμε ότι κάποιος άλλος, αργότερα, επιλέγει έναν σπευσίππειο όρο για τη δήλωση μιας ειδικά αριστοτελικής έννοιας. Με τα πενιχρά στοιχεία που έχουμε στη διάθεσή μας για τη διαίρεση των όνομάτων του Σπευσίππου η δήλωση αδυναμίας να δοθεί μια απάντηση στα ερωτήματα αυτά θα ήταν, κατά τη γνώμη μου, απόλυτα δικαιολογημένη εντούτοις μια περαιτέρω διερεύνηση του προβλήματος δεν θα ήταν, πιστεύω, χωρίς σημασία. Τα παραδείγματα που συζητούμε ο Αριστοτέλης τα χρησιμοποιεί στην απάντησή του σε μια απορία-ένσταση που διατυπώθηκε στην Ακαδημία σχετικά με τη θεωρία του για την κίνηση²² —μια, κατά τη δική του χρήση, λογικήν²³ άπορίαν (Φυσ. 202a 21-22): «Πού λαμβάνει χώρα, τελικά, η κίνησις, η μεταβολή; Στο κινοῦν, στο κινούμενον ή και στα δύο; Αν ισχύει η τελευταία υπόθεση, τότε πρόκειται για δύο κινήσεις». Ας δούμε πώς παρουσιάζει το πρόβλημα ο Σιμπλίκιος: ἐπεὶ οὖν καὶ ἐν τῷ τοῦ κινοῦντος ὁ νόμος τι καὶ ἐν τῷ τοῦ κινουμένου ἐμφαίνεται ή κίνησις, ἀπορίας ἄξιον ἐδόκει, πότερον ἐν τῷ κινοῦντι ἔστιν ή ἐν τῷ κινουμένῳ ή ἐν ἀμφοτέροις. ή ἐπειδὴ τὸ μὲν κινοῦν ποιοῦν τί ἔστι, τὸ δὲ κινούμενον πάσχον, διαφορουμένης τῆς κινήσεως εἰς τε ποίησιν καὶ εἰς πάθησιν ή μὲν ποίησις ἐν τῷ ποιοῦντι ἔστιν, ή δὲ πάθησις ἐν τῷ πάσχοντι (439,9-14). Το χωρίο αυτό ακολουθείται από ένα κατά λέξιν²⁴ πα-

22. Bl. Düring, ὁ π., 309 και σημ. 116.

23. Για τη σημασία της λέξης βλ. Σιμπλ., *Εἰς τὰ Φυσ.*, 440,21-23: ήν λογικήν καλεῖ. ή ως ἐξ ἐνδόξων προϊούσσαν ή ως ἐν λόγῳ μόνῳ τὸ πιθανὸν ἔχουσαν καὶ οὐκ ἀπὸ τῶν πραγμάτων βεβαιουμένην ... ή λογικήν λέγει τὴν κοινοτέραν καὶ οὐ προσεχῆ οὐδὲ ίδιαν τοῦ προκειμένου οὐδὲ ἐξ οἰκείων ἀρχῶν· βλ. και W. D. Ross, *Aristotle's Physics*, Oxford 1936 (ανατ. 1979), 540: «what the present phrase intimates, then, is that the question is a superficial or dialectical one, turning on the verbal difference between ποίησις and πάθησις and failing to see that these are but two ways of describing the same event from two different points of view».

24. Bl. 439,17: φησίν Εὔδημος, και 22: φησί.

ράθεμα από τα Φυσικά του μαθητή του Αριστοτέλη Ευδήμου²⁵, στο οποίο αυτός αναφέρεται στη σύγχυση που μπορεί να προκύψει ως προς το ποιεῖν-πάσχειν εξαιτίας της μορφής των λέξεων, όπως συμβαίνει στην περίπτωση των αισθήσεως σημαντικών ρημάτων²⁶ (439,22-23: ἀπατώμεθα δέ, φησί, τῇ λέξει ἐπακολουθοῦντες καὶ μὴ ἐννοοῦντες ὅτι τὸ αἰσθανόμενον πάσχει)²⁷. Αν συνεχιμήσουμε ότι 1. η «απορία» αυτή διατυπώνεται μέσα στην Ακαδημία — παρόντος προφανώς του Σπευσίππου—, 2. αφετηρία της χριτικής αυτής είναι η διατύπωση, και 3. το χωρί του Σιμπλικίου που προηγείται του αποσπάσματος του Ευδήμου είναι στο ίδιο πνεύμα με αυτό —και θα μπορούσε, επομένως, να απηχεί επίσης την ἀποφη του Ευδήμου—, τότε η υπόθεση ότι ο Αριστοτέλης απάντησε στην χριτική αναφερόμενος, από τη δική του όμως σκοπιά, σε σπεύσιππεις έννοιες, γνωστές ήδη στην Ακαδημία, δεν θα ήταν ίσως χωρίς βάση.

Κατά τον Αριστοτέλη, το κινητικόν, το κινοῦν, το κινητόν καὶ το κινούμενον συνδέονται μεταξύ τους με μία μόνο κίνησιν: ό, τι είναι το κινητικόν δυνάμει είναι το κινοῦν ἐνεργείᾳ, η ενέργεια του κινοῦντος όμως, η κίνησις, είναι η ἐντελέχεια του κινητοῦ, το οποίο είναι δυνάμει κινούμενον: καὶ τὸ ἀπορούμενον φανερόν, ὅτι ἔστιν ἡ κίνησις ἐν τῷ κινητῷ· ἐντελέχεια γάρ ἔστι τούτου, καὶ ὑπὸ τοῦ κινητικοῦ. καὶ ἡ τοῦ κινητικοῦ δὲ ἐνέργεια οὐκ ἄλλῃ ἔστιν· δεῖ μὲν γάρ εἶναι ἐντελέχειαν ἀμφοῖν· κινητικὸν μὲν γάρ ἔστι τῷ δύνασθαι, κινοῦν δὲ τῷ ἐνεργεῖν· ἄλλ' ἔστιν ἐνεργητικὸν τοῦ κινητοῦ, ὥστε δμοίως μία ἡ ἀμφοῖν ἐνέργεια καὶ σπερ τὸ αὐτὸ διάστημα ἐν πρὸς δύο καὶ δύο πρὸς ἐν, καὶ τὸ ἄναντες καὶ τὸ κάταντες· ταῦτα γὰρ ἐν μέν ἔστιν, ὁ μέντοι λόγος οὐχ εἰς. δμοίως δὲ καὶ ἐπὶ τοῦ κινοῦντος καὶ κινουμένου (202a 13-21). Η ἐνσταση που προέκυψε από τη θέση αυτή του Αριστοτέλη είναι, όπως ο ίδιος δηλώνει, ότι ἄλογον δύο ἐτέρων τῷ εἶδει τὴν αὐτὴν καὶ μίαν εἶναι ἐνέργειαν· καὶ ἔσται, εἴπερ ἡ δίδαξις καὶ ἡ μάθησις ταῦτὸ καὶ ἡ ποίησις καὶ ἡ πάθησις, καὶ τὸ διδάσκειν τῷ μανθάνειν ταῦτὸ καὶ τὸ ποιεῖν τῷ πάσχειν (202b 1-4). Η απάντηση του Αριστοτέλη επιχειρεί να δείξει ότι η ἐνσταση δεν ευσταθεί σε κανένα σημείο της, εφόσον ισχύει η θέση ότι ίδια ακριβώς είναι μόνο τα πράγματα των οποίων η ουσία ορίζεται με τον ίδιο ακριβώς τρόπο, των οποίων δηλαδή ὁ λόγος ὁ τί ἦν εἶναι λέγων εἶναι ἐνας²⁸: οὕτ' ἀνάγκη τὸν διδάσκοντα μανθάνειν, οὐδ' εἰ τὸ ποιεῖν καὶ πάσχειν τὸ αὐτὸ ἔστι, μὴ μέντοι

25. Απ. 61 Wehrli.

26. Πρόκειται για ένα θέμα το οποίο ο Αριστοτέλης πραγματεύεται στο *Περὶ τῶν σοφιστικῶν ἐλέγχων*: στη μορφή των λέξεων μπορούν να στηριχθούν σοφίσματα παρὰ τὸ σχῆμα τῆς λέξεως· βλ. 22, 178a 11-24.

27. Σύμφωνα με τον F. Wehrli, *Die Schule des Aristoteles*, VIII, *Eudemos von Rhodos*, Basel 1955, 100: «Aus der Einführung unseres Textes ist zu schließen, daß der Einwurf aus der Schuldiskussion stammt, auf welche Aristoteles a.O. mit τὸ ἀπορούμενον im allgemeinen hinweist».

28. Βλ. 202b 5-22.

ώς τὸν λόγον εἶναι ἔνα τὸν τί ἦν εἶναι λέγοντα, ὡς λόπιον καὶ ἴμάτιον, ἀλλ' ὡς ἡ δόδος ἡ Θήβηθεν Ἀθήναζε καὶ ἡ Ἀθήνηθεν εἰς Θήβας, ὥσπερ εἴρηται καὶ πρότερον· οὐ γὰρ ταῦτα πάντα ὑπάρχει τοῖς διπωσοῦν τοῖς αὐτοῖς, ἀλλὰ μόνον οἷς τὸ εἶναι τὸ αὐτό. οὐ μὴν ἀλλ' οὐδὲ εἰ ἡ δίδαξις τῇ μαθήσει τὸ αὐτό καὶ τὸ μανθάνειν τῷ διδάσκειν, ὥσπερ οὐδὲ εἰ ἡ διάστασις μία τῶν διεστηχότων, καὶ τὸ διίστασθαι ἐνθένδε ἔχεισε κάκεῖθεν δεῦρο ἐν καὶ τὸ αὐτό.

Ο τρόπος με τον οποίο ο Αριστοτέλης αναφέρεται στα ἄναντες-κάταντες, δόδος, διάστασις-διίστασθαι δίνει την εντύπωση ότι αυτός χρησιμοποιεί τυπικά —και γνωστά— παραδείγματα μιας γνωστής έννοιας· αυτό φαίνεται πιο καθαρά στην περίπτωση του παραδείγματος λόπιον-ἴμάτιον, το οποίο παραβέτει για την αντιδιαστελλόμενη προς τα «έτερώνυμα» έννοια των πολυωνύμων· στο I 2 των Φυσικῶν, στο οποίο επιχειρηματολογεί εναντίον του μονισμού των Ελεατών, διαβάζουμε: ἀλλὰ μὴν εἰ τῷ λόγῳ ἐν τὰ πάντα ὡς λόπιον καὶ ἴμάτιον²⁹, τὸν Ἡρακλείτου λόγον συμβαίνει λέγειν αὐτοῖς· ταῦτὸν γὰρ ἔσται ἀγαθῷ καὶ κακῷ εἶναι καὶ μὴ ἀγαθῷ καὶ ἀγαθῷ, ὥστε ταῦτὸν ἔσται ἀγαθὸν καὶ οὐχ ἀγαθὸν καὶ ἄνθρωπος καὶ ἵππος (185b 19-23)³⁰. Υπομνηματίζοντας το χωρίο αυτό των Φυσικῶν ο Φιλόπονος δίνει μια πραγματικά ενδιαφέρουσα πληροφορία· ο ίδιος ξέρει κάποιους —τους οποίους δυστυχώς δεν κατονομάζει— που ερμηνεύουν διαφορετικά από τον Αριστοτέλη τη θέση του Ηρακλείτου σχετικά με τη σύμπτωση των εναντίων· τα εναντία συμπίπτουν όπως ακριβώς τα «έτερώνυμα», τῷ ὑποκειμένῳ: εἰ δὲ τῷ λόγῳ ἐν [το ὅν], ὥσπερ μέροφ καὶ βροτός (τῷ γὰρ τῆς οὐσίας λόγῳ ἐν ταῦτα, δύναμι δὲ μόνῳ ἡ διαφορά τοῦ ὑποκειμένου τοῦ αὐτοῦ ὄντος), τὸν Ἡρακλείτου, φησί, λόγον συμβαίνει λέγειν αὐτούς. Εἴλεγε γὰρ δὲ Ἡράκλειτος τὰ ἐναντία τὰ αὐτὰ εἶναι, τὸ λευκὸν καὶ τὸ μέλαν, τὸ ἀγαθὸν καὶ τὸ κακόν, τὸ γλυκὺ καὶ τὸ πικρόν ... ἀπὸ λογού μενοι δέ τινες ὑπὲρ Ἡρακλείτου φασὶν διτι τὰ ἐναντία λέγων ταῦτα εἶναι, οὐ τοῦτο ἔλεγεν ὡς οὐδὲν διαφέρει τὸ ἀγαθὸν τοῦ κακοῦ ἢ τὸ λευκὸν τοῦ μέλανος, ἀλλὰ πρῶτον μέν διτι ἐν εἰσι τῷ ὑποκειμένῳ καὶ τῷ γένει (41,12-23).

Την αντίθεση μεταξύ «έτερωνύμων» και πολυωνύμων διαπιστώνει ο Αλέξανδρος Αφροδισιεύς στο γνωστό χωρίο των Μετὰ τὰ φυσικά Γ 2, 1003b 22-26 (εἰ δὴ τὸ ἐν καὶ τὸ ὄν ταῦτὸν καὶ μία φύσις, τῷ ἀκολουθεῖν ἀλλήλοις ὥσπερ ἀρχὴ καὶ αἴτιον, ἀλλ' οὐχ ὡς ἐνὶ λόγῳ δηλούμενα. διαφέρει δ' οὐθὲν οὐδὲ ἀν δύμοιώς ὑπολάβωμεν, ἀλλὰ καὶ πρὸ ἔργου μᾶλλον): δείξας διτι τὸ ἐν καὶ τὸ ὄν ταῦτα ἀλλήλοις ἐστὶ κατὰ τὸ ὑποκειμένον· τούτου γὰρ δειχθέντος, δσα ἀν τοῦ ἐνὸς εἰδῆ ἦ, τοσαῦτα ἀν εἰη καὶ τοῦ ὄντος, ἐπειδὴ ταῦτὸν κατὰ τὸ ὑποκειμένον τό

29. Πρβ. και 185b 7-9: λέγεται δ' ἐν ἡ τὸ συνεχὲς ἡ τὸ ἀδιαίρετον ἡ ὡν δ λόγος δ αὐτὸς και εἰς δ τοῦ τι ἦν εἶναι, ὥσπερ μέθυ και οἶνος.

30. Για μια εκτίμηση της αριστοτελικής αυτής ερμηνείας βλ. Kirk, ὁ.π., 94-96.

τε ὅν καὶ τὸ ἔν, εἰ καὶ μὴ δ λόγος αὐτῶν δ αὐτός, ὡς ἔδειξε (246,30-33). Ὄτι η διατύπωση κατὰ τὸ ὑποκείμενον παραπέμπει στην ἐννοια των «έτερωνύμων» το διαπιστώνουμε λίγο πιο κάτω: οὕτως ἔχει πρὸς ἄλληλα (δηλαδή ὅπως το ἔν καὶ το ὅν) καὶ τὸ ἀμερές καὶ τὸ ἐλάχιστον, καὶ σπέρμα καὶ καρπός, καὶ ἀνάβασις καὶ κατάβασις, καὶ πάνθ' ὅσα κυρίως ἔτερώνυμα καλεῖται (247,22-24)³¹. Η συνέχεια του κειμένου του Αλεξάνδρου είναι πολύ ενδιαφέρουσα: εἰπὼν δὲ τὸ ὅν καὶ τὸ ἔν ταῦτα εἶναι καὶ μίαν τινὰ φύσιν, οὐ μέντοι ὡς ἐνὶ λόγῳ δηλούμενα, ἐπήνεγκεν δτι διαφέρει δὲ οὐδὲν οὐδ' ἂν καὶ κατὰ τὸν λόγον αὐτὰ ταῦτα ὑπολάβωμεν εἶναι, μὴ μόνον κατὰ τὴν ὑποκειμένην φύσιν, ὡς εἶναι τῶν πολυωνύμων τὸ ὑποκείμενον αὐτοῖς, ὡν πλείω μὲν ὀνόματα, καθ' ἔχαστον δὲ τῶν ὀνομάτων δ αὐτὸς λόγος, ὡς φασγάνου καὶ μαχαίρας, καὶ λωπίου καὶ ίματίου (24-29).

Από την ἑως τώρα συζήτηση ἔγινε, πιστεύω, φανερό ότι για τη δική τους (;) ἐννοια των ἔτερωνύμων οι υπομνηματιστές χρησιμοποιούν αποχλειστικά αριστοτελικό υλικό ακόμη καὶ το ότι τα τυπικά παραδείγματα των «έτερωνύμων» χρησιμοποιούνται για ἐννοιες αμοιβαία σχετιζόμενες, για τα πρός τι (βλ. πιο πάνω, σ. 21), ανάγεται επίσης στον Αριστοτέλη: όπως είδαμε (σσ. 22, 25-26), το διδάσκειν καὶ το μανθάνειν, το κινεῖν καὶ το κινεῖσθαι, το ποιεῖν καὶ το πάσχειν είναι στην πραγματικότητα απλώς δύο όφεις της ίδιας διαδικασίας, μιας καὶ μόνης κινήσεως, καὶ με αυτήν την ἐννοια —πράγμα που ο Αριστοτέλης δηλώνει ρητά (200b 28 κ.ε.: πρβ. καὶ Δέλτα 1020b 30)— πρός τι· η σκοπιά από την οποία θεωρείται ἔνα πράγμα είναι εκείνη που οδηγεί σε διαφορετικούς ορισμούς καὶ σε διαφορετική δήλωση· αυτή είναι η διαφορὰ τῇ σχέσει των υπομνηματιστών³²,

31. Η ανάλυση του χωρίου αυτού από τον Heitsch (ό.π., 76: «In diesem Satz Alexanders sollen die Schlußworte „alles was im eigentlichen Sinne Heteronyma genannt wird“ vermutlich nicht eine Zusammenfassung aller drei gegebenen Beispiele, sondern eine Verallgemeinerung allein des zuletzt genannten Treppen-Beispiels enthalten») είναι λανθασμένη: εκτός από τα ἀνάβασις-κατάβασις, καὶ τα σπέρμα-καρπός είναι, όπως είδαμε, τυπικό παράδειγμα «έτερωνύμων»· καὶ τα ἀμερές-ἐλάχιστον ὅμως είναι για τον Αλέξανδρο «έτερώνυμα»· βλ. Εἰς τὰ Τοπικά, 405,6-8: ἐπιζητήσεις δ' ἂν τις ἐπὶ τῶν λεγομένων ἔτερωνύμων, εἰ μὴ οἷόν τε θατέρου ἔτερον τοῖον ἀποδίδοσθαι, οἷον τὸ σημεῖον, τὸ ἀμερές, τὸ ἐλάχιστον ἡδηστατον· πρβ. καὶ Σιμπλ., Εἰς τὰς Κατ., 39,10-16: οὐ γάρ εἰ ἔνος πλείονα ὄντωνα κατηγορεῖται, ἢδη πάντως πολυώνυμά ἔστιν, ἀλλ' εἰ καθ' ἐν τὸ αὐτὸν λέγεται· ὡς ἀμερές καὶ ἐλάχιστον δύο μὲν ἔστιν ὀνόματα καὶ καθ' ἔνος λέγεται πράγματος... καὶ τὸ κοῖλον καὶ κυρτὸν κατὰ τοῦ κύκλου, οὐ μήν ἔστιν πολυώνυμον τὸ καθ' οὗ λέγεται· οὐ γάρ κατὰ τὸ αὐτὸν ὑπάρχει αὐτῷ ἔχατερον, ἀλλος γάρ ἔχαστον λόγος.

32. Βλ. Φιλόπ., Εἰς τὰ Φυσ., 373,21-27: οὕτως οὖν καὶ ἐπὶ τοῦ ποιοῦντος καὶ πάσχοντος μία μὲν ἡ ἐνέργεια ἀμφοῖν, ἀλλ' ἔκ μὲν τοῦδε ἀρχομένων ποίησις λέγεται, ἔκ δὲ τοῦδε πάθησις, καὶ ἔκ τοῦδε μὲν μάθησις, ἔκ τοῦδε δὲ διδαχῆς. καὶ τοῦτο εἰκότως συνέβη, ἐπειδὴ οὐδὲν ἔτερον ποιεῖ τὸ ποιοῦν, ή ὅπερ ἐστὶ δυνάμει τὸ πάσχον. ή ἀρα ἐνέργεια τοῦ ποιοῦντος αὐτῇ ἐστὶν τῆς τοῦ πάσχοντος δυνάμεως· μία ἄρα ἀμφοῖν ἐνέργεια κατὰ τὸ ὑποκείμενον τῇ σχέσει μόνη τὸ διάφορον ἔχοντα· πρβ. Σιμπλ., Εἰς τὰ Φυσ., 448,32-33: διότι ἔτέρα τῷ λόγῳ ἐστὶ ή τε ἀπὸ τοῦ ποιοῦντος πρὸς τὸ γινόμενον σχέσις καὶ ή ἀπὸ τοῦ γινομένου πρὸς τὸ ποιοῦν·

η οποία, ενώ ξεχινάει από ζευγάρια³³ αντίθετων μεταξύ τους εννοιών, αναγνωρίζεται στη συνέχεια και στην περίπτωση περισσότερων από δύο —και όχι πλέον αντίθετων μεταξύ τους— εννοιών οι οποίες σχετίζονται απλώς προς κάποιο κοινόν ύποκειμενον³⁴.

II

Στην προσπάθειά του να ερμηνεύσει την αντικατάσταση της ηρακλείτειας δύο από την χλίμαχα στους υπομνηματιστές ο Pépin (280-281) υποστηρίζει ότι πρόκειται για ένα «glissement facile de l'un à l'autre mot», πράγμα που διαπιστώνεται, κατά τη γνώμη του, από διάφορες —ανεξάρτητες μεταξύ τους— ενδείξεις: για να ενισχύσει την άποφή του αυτή αναφέρεται σε ένα χωρίο από το υπόμνημα του Αμμωνίου στην Εἰσαγωγή του Πορφυρίου³⁵, στο χωρίο του Φίλωνα από το Περὶ δινείρων (test. e¹ Marcovich, βλ. σ. 17) —το οποίο, παρότι αποτελεί την παλαιότερη μαρτυρία για την ταύτιση της ηρακλείτειας δύο με την χλίμαχα, ο Pépin το αφήνει ασχολίαστο— και, τέλος, στο υπόμνημα του Γαληνού στο έργο της ιπποχρατικής συλλογής Περὶ τροφῆς 45 (όδος ἀνω κάτω μία, CMG I,1 84 Heiberg = test. c Marcovich): αἱ δόδοι καὶ οἴον ὄχετοι ἐν τῷ σώματί εἰσι τὰ καλούμενα ἀπ' αὐτοῦ ἀγγεῖα. ταῦτα ἀνωθεν κάτω καὶ κάτωθεν ἀνω πορεύονται τῇ σχέσει μόνη διαφέροντα. ὥσπερ καὶ χλίμαχες τῇ τε ἀναβάσει καὶ τῇ καταβάσει ὑπηρετοῦσι (XV 411 Kühn). Αυτό είναι για τον Pépin «l'exemple le plus topique», γιατό και το χρησιμοποιεί ως βάση για να υποστηρίξει τη θέση του ότι η χρήση του παραδείγματος της ηρακλείτειας δύο αποτελεί προσωπική συμβολή του Κλήμεντος. Τα πράγματα όμως δεν είναι έτσι: το υπό-

πρβ. και 449,3-4· 439,35-440,1: οὕτως ἔχει καὶ ἐπὶ τοῦ κινοῦντος καὶ κινουμένου ἡ κίνησις, μία μὲν οὖσα τῷ ὑποκειμένῳ, δλλως δὲ ὡς ἀπὸ τοῦ κινοῦντος καὶ δλλως ὡς ἐν τῷ κινουμένῳ θεωροῦσθαι οὐ μόνον τοῦ ποιοῦντος καὶ κινοῦντος ἀρχούσθαι, ποιεῖν καὶ κινεῖν ἐστιν, εἰ δὲ ἀπὸ τοῦ πάσχοντος καὶ κινουμένου, πάσχειν καὶ κινεῖσθαι. Βλ. επίσης τον τρόπο με τον οποίο ο Σιμπλίκιος υπομνηματίζει τη φράση τὸ αὐτὸ διάστημα ἐν πρός δύο καὶ δύο πρός ἐν (202a 18-19, βλ. πιο πάνω σ. 23), 439,33-35: ὡς οὖν τὸ διάστημα τοῦ ἐνὸς πρός δύο καὶ δύο πρός ἐν ... ἐν μέν ἔστι τῷ ὑποκειμένῳ, δύο δὲ κατὰ τὸν λόγον ἀπὸ μὲν τοῦ ἐνὸς πρός τὰ δύο ἡμίσους, ἀπὸ δὲ τῶν δύο πρός τὸ ἐν διπλάσιον η σχέση των αριθμών ἔνα καὶ δύο μπορεῖ να πάρει τη μορφή 1:2 ἢ 2:1· στην πρώτη περίπτωση ο λόγος δίνει τό μισό, στη δεύτερη το διπλάσιο της μονάδας· τα διπλάσιον-ἡμίσου είναι το τυπικό αριστοτελικό παράδειγμα των πρός τι (βλ., π.χ., Κατ. 7 6a 39 - b 1, b 30-31, 7b 16-17· Δέλτα 15, 1020b 26). Βλ. τέλος τις διατυπώσεις που χρησιμοποιεί ο Αλέξανδρος Αφροδισιεύς στο υπόμνημά του στα Μετὰ τὰ φυσ., για να δηλώσει τη διαφορετική σκοπιά θεώρησης των πραγμάτων που είναι ταύτα μόνο κατὰ τὸ ὑποκειμενον. ἄλλη ἐπιβολὴ τῆς διανοίας (247,12), κατὰ διάφορον ἐπίνοιαν (247,18).

33. Με αυτόν τον τρόπο πρέπει να καταλάβουμε και το πρώτο συνθετικό του όρου ἐτερώνυμα.

34. Βλ. τα σημεῖον-ἀμερές-ἐλάχιστον-ἀδιάστατον του Αλεξανδρου Αφροδισιέα (πιο πάνω, σ. 22). και το δυομα-φάσις-δρος του Αμμωνίου (πιο πάνω, σ. 22).

35. CAG IV 3, 10,22: δδῷ τινι ἡ χλίμαχι, σε ἐνα χωρίο όμως που αναφέρεται στο ρόλο των μαθηματικών ως προς τη γνώση των ιδεών και που οιελίζεται από τον Bussse (βλ. το χριτικό υπόμνημα της έκδοσής του).

μυημα στο *Περὶ τροφῆς* είναι ένα έργο φευδο-γαλήνειο, και μάλιστα πολύ μεταγενέστερο³⁶. δεν έχει, επομένως, νόημα να συζητήσουμε ούτε την επιχειρηματολογία του Ρέριπ ούτε την ποιότητα του σχολίου του Ψευδο-Γαληνού.

Ωστόσο, στον ίδιο τον Γαληνό υπάρχει μια πραγματικά ενδιαφέρουσα ανάμνηση από το απόσπασμα 60 του Ηρακλείτου, η οποία, όσο γνωρίζω, δεν έχει επισημανθεί. Μιλώντας για τη διαιρετική μέθοδο του Πλάτωνα στο *Περὶ Ἰπποχράτους* και *Πλάτωνος δογμάτων* ο Γαληνός λέει: έν δὲ τῷ Φιλήβῳ καὶ τῷ Φαιδρῷ δείκνυσιν εἰς τεχνῶν σύστασιν ἀναγκαιοτάτην εἶναι τὴν διαιρετικὴν καὶ συνθετικὴν θεωρίαν, γεγυμνάσθαι δὲ κελεύει διττῶς κατ' αὐτήν, ἀπὸ μὲν τοῦ πρώτου καὶ γενικωτάτου καταβαίνοντας ἐπὶ τὰ μηχέτι τομήν δεχόμενα διὰ τῶν ἐν τῷ μεταξὺ διαφορῶν, δι’ ὧν καὶ τοὺς ὄρισμοὺς τῶν εἰδῶν ἐδεδείχει συνισταμένους ἐν *Σοφιστῇ* καὶ *Πολιτικῷ*, ἔμπαλιν δ’ ἀπὸ τῶν εἰδικωτάτων πολλῶν ὄντων ἀναβαίνοντας ἐπὶ τὸ πρῶτον γένος κατὰ σύνθεσιν· δδὸν μὲν γὰρ εἶναι μίαν ἀμφοῖν, ὁδοιπορίαν δὲ διττήν, ἀπὸ θατέρου τῶν πρώτων ἐπὶ θάτερον ἐναλλάξ λόντι. λέγει δὲ περὶ αὐτῶν ἐν μὲν τῷ Φαιδρῷ κατὰ τήνδε τὴν λέξιν (V 753,10-754,3 K. = 566,18-26 De Lacy). Στη συνέχεια ο Γαληνός παραθέτει το γνωστό χωρίο 265c-e του Φαιδρού, όπου ο λόγος είναι για τη σχέση των δύο μεθόδων της διαλεκτικής, της συναγωγῆς και της διαιρέσεως. Το χωρίο αυτό του Φαιδρού ο H. Cherniss³⁷ το συνδέει με το 1095a 30 - b4 των Ἡθικῶν *Νικομαχείων*, όπου ο Αριστοτέλης συζητά το μεθοδολογικό πρόβλημα σχετικά με τους ἀπὸ τῶν ἀρχῶν λόγους και τους ἐπὶ τὰς ἀρχάς, σχετικά δηλαδή με την αφετηρία της ἐρευνας από τις αρχές προς τις συνέπειες τους ή, αντίστροφα, από τις συνέπειες προς τις αρχές. Τον προβληματισμό αυτόν ο Αριστοτέλης τον αναγει στον Πλάτωνα: εὐ γὰρ δ Πλάτων ἥπορει τοῦτο καὶ ἔκήτει, πότερον ἀπὸ τῶν ἀρχῶν ἢ ἐπὶ τὰς ἀρχάς ἐστιν ή ὁδός, ὥσπερ ἐν τῷ σταδίῳ ἀπὸ τῶν ἀθλοθετῶν ἐπὶ τὸ πέρας ἢ ἀνάπαλιν. Αν ο Αριστοτέλης δεν υπαινίσσεται εδώ το τέλος του ἔκτου βιβλίου της *Πολιτείας*, όπως έχει υποστηριχθεί³⁸, αλλά αναφέρεται στην προφορική διδασκαλία του Πλάτωνα³⁹, και αν το

36. Bλ. H. Leitner, *Bibliography to the Ancient Medical Authors*, Bern – Stuttgart – Vienna, 1973, 33: «In Hippocrates librum de alimento commentaria IV: The commentaries are a falsification of the Renaissance period».

37. Aristotle's *Criticism of Plato and the Academy*, I, Baltimore 1944, 63, σημ. 51.

38. Bλ., π.χ., τη σημείωση του D. A. Rees στο: Aristotle. *The Nicomachean Ethics. A Commentary by the Late H. H. Joachim*, ed. by D. A. Rees, Oxford 1951 (ανατ. 1962), 28, σημ. 4· G. Heylbut, *Aspasii in Ethica Nicomachea quae supersunt commentaria*, CAG XIX 1, 9,29· βλ. επίσης F. Dirlmeier, *Aristoteles. Nikomachische Ethik* [Aristoteles Werke in Deutscher Übersetzung, Bd. 6], Berlin 3¹⁹⁶⁴, 273: «Unsicher, ob hier ein Dialog zitiert wird. Einen Anhaltspunkt gibt Rep. VI, besonders 510b 4-511d 1, und VII (Höhlengleichnis) bis 519d 7». J. Tricot, *Éthique à Nicomaque, Introduction, notes et index*, Paris 1979, 42, σημ. 1: «peut-être Républ. VI 21, 511b».

39. Bλ., π.χ., W. D. Ross, *Aristotle's Prior and Posterior Analytics. A Revised Text with*

παράδειγμα του σταδίου ανήκει επίσης στον Πλάτωνα⁴⁰, τότε έχουμε ήδη σ' αυτόν τον «ίδιο δρόμο» του Ηρακλείτου⁴¹. Ο τρόπος με τον οποίο υπομνηματίζει το χωρίο αυτό των Ἡθικῶν Νικομαχείων ο Ευστράτιος Νικαίας (1050-1120 μ.Χ.), ακολουθώντας χωρίς καμιά αμφιβολία παλαιότερες πηγές, είναι ιδιαίτερα χαρακτηριστικός: τὸν Πλάτωνα παράγει μάρτυρα ὅτι τε ἔστι καὶ ἀπὸ τῶν ἀρχῶν πρὸς τὰ ἐξ αὐτῶν ὁδεῦσαι τῷ λόγῳ καὶ ἀνάπαλιν, καὶ ὅτι διάφορος ἡ ὁδὸς τῇ σχέσει, κανὸς ἢ τὰ αὐτὰ ὑποκείμενα δι' ὃν ἀμφότεραι γίνονται, ὡς ἐπὶ τῆς κλίμακος ἡ ἄνοδος καὶ ἡ κάθοδος· ἢ καὶ αὐτός φησιν, ὡς ἐν τῷ σταδίῳ ἀπὸ τῶν ἀθλοθετῶν ἐπὶ τὸ πέρας ἢ ἀνάπαλιν. οἱ μὲν ἀθλοθέται λόγον ἔχουσι ἀρχῆς, ὡς καὶ τοῦ ἀγῶνος συστατικοὶ καὶ ποιητικοί, τὸ δὲ πέρας τοῦ σταδίου οὐχ ὡς ἀρχὴ ἀλλ' ὡς ἔσχατον· ἢ αὐτῇ οὕν ὁδὸς ἡ μεταξὺ ἔχατέρωθεν, ἀλλ' ἡ ἀπὸ θατέρου εἰς θάτερον κίνησις τῶν τρεχόντων τῇ σχέσει διάφορος· οὕτω δὲ καὶ ἡ ἀπὸ τῶν ἀρχῶν ἐπὶ τὰς ἀρχὰς ὁδὸς καὶ κίνησις τοῦ λόγου (CAG XX 31,16-25).

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Π. KOTZIA-PANTELIH

Introduction and Commentary, Oxford 1949, 585, στο 84b 23-24: «the reference is to Plato's oral teaching rather than to Rep. 510b-511c». R. A. Gauthier - J. Y. Jolif, *L'Éthique à Nicomaque*, II 1, Louvain - Paris² 1970, 18: «La question ainsi posée ne se lit nulle part dans les dialogues de Platon; mais la manière même dont s'exprime Aristote (l'emploi de l'imparfait) montre qu'il se réfère à l'enseignement oral de Platon et à ses souvenirs personnels».

40. Για ἄλλα παραδείγματα που προέρχονται από το αγώνισμα του διαύλου βλ. Φαιδ. 72b και J. Burnet, *Plato's Phaedo*, Oxford 1911, 50· Πολιτεία X 613b και J. Adam, *The Republic of Plato*, Cambridge 1929, II 431-432· το δεύτερο αυτό πλατωνικό παράδειγμα (οἱ δρομῆς, ὅσοι ἀν θέωσιν εὗ ἀπὸ τῶν κατωτῶν καὶ ἀπὸ δὲ τῶν ἀνωτῶν μή;) προστίθεται από τον Kirk (ό.π., 110: «Plato Rep. 613b shows clearly that in the stadium τὰ κάτω referred to the starting-point, τὰ ἄνω to the turning-point») σε εκείνα που παραβέτει ο Reinhardt (ό.π., 19-20) για να φανεῖ ὅτι οι λέξεις ἄνω κάτω μπορούν να έχουν και τη σημασία «από και πρός κάτιν» και ὅτι, αν ισχύει αυτό στην περίπτωση του απ. 60 του Ηρακλείτου, η μόνη δυνατή ερμηνεία του είναι η «σχετικιστική» (relativistic). Τη «σχετικιστική» ερμηνεία του αποσπάσματος προτείνει τελικά, όπως είδαμε (πιο πάνω, σ. 20), και ο ίδιος ο Kirk, υποστηρίζοντας όμως, ορθώς, ὅτι αυτή θα μπορούσε να ισχύει και εφόσον η έκφραση ἄνω κάτω ληφθεί με την αρχική της σημασία.

41. Αν η υπόθεση αυτή ισχύει, τότε η ερμηνεία του A. Lebedev («The Cosmos as a Stadium: Agonistic Metaphors in Heraclitus' Cosmology», *Phronesis* 30, 1985, 131-150) φαίνεται ότι δικαιώνεται από τον ίδιο τον Πλάτωνα· κατά τον Lebedev: η ηρακλείτεια διατύπωση ὁδὸς ἄνω κάτω αποτελεῖ «an agonistic metaphor from racing» (133): «there is no ἄνω and κάτω ὁδός objectively, but only with regard to the runner; what is “up” for M is “down” for E, and vice versa. In this sense, again, ὁδὸς ἄνω κάτω μίη καὶ ὑπήν» (134-135) και, τελικά, «when we are told not of “river” and φόνη, but of “road”, “running”, “going” and especially of the “way up and down”, the reference is probably to the stadium-, not to the river-image» (144).